

AZERBAYCAN MASALLARINDA FORMELLER VE FORMEL UNSURLAR

Dr. Mehmet Ali YOLCU
 MEB, Türkçe Öğretmeni
 mehmetaliyolcu@gmail.com

ÖZET

Formeller, masalın içinde dinleyenleri şaşırtmak, eğlendirmek ve onların ilgisini masala yoğunlaştırmak amacıyla kullanılan birtakım kalıp sözlere verilen addır. Masalın başında, ortasında ve sonunda yer alan bu kalıp sözler, ses ve sözcük benzerliklerinden oluşturulmuştur ve anlam bakımından tutarsızlık taşımaktadır. Masallardaki formeller, diğer halk edebiyatı türlerindeki kalıp ifadelerle nazaran daha belirgindir.

Halk bilimi araştırmacıları, masallarda formellerin kullanılmasıyla masal icrası arasında ilgi kurmuşlardır. Masal formelleri, masal anlatma geleneği hakkında önemli bilgiler taşır. Aynı zamanda, bu formellerde kullanılan iç kafiyeler, bazı mizahi unsurlar ve söz oyunlarının varlığı, bunların sıralanış düzenleri, bu ifadelerin işlevleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Formeller ve formel unsurların aktarımında, masal anlatıcısının yetiştiği gelenek özellikleri ile kendi üslubunu anlatmaya katması, masal metninin yapısında ve üslubunda önemli değişikliklere neden olmaktadır. Diğer yandan, anlatıcı ve dinleyici arasındaki etkileşim ve dinleyici kitlesinin tutumu—şaşkınlık, heyecan, aşırı duygulanma, kızgınlık gibi tepkileri—masallarda formellerin ve formel unsurların kullanım alanını belirler.

Bu çalışmada Azerbaycan masallarındaki formellerin ve formel unsurların kullanılışı incelenmiştir. Masal formellerinin ve masallardaki formel unsurların zayıflayıp zayıflamadığı tespit edilmeye çalışılmış, kullanılan formellerden hareketle, Azerbaycan masal anlatma geleneği değerlendirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Masalçı, Kalıp Sözler, Türk Halk Edebiyatı.

FORMAL EXPRESSIONS AND FORMAL ELEMENTS IN AZERBAIJAN FOLK TALES

ABSTRACT

Formals are the stereotyped phrases that are used to surprise, entertain and maneuver the audience's interest towards the folk tale. These phrases can be used in the beginning, the middle and the final part of the tale. They are generated from vocal and verbal similarities and have inconsistency in terms of meaning. Formals in folk tales are more easily distinguished than the stereotyped phrases in other folk literature genre.

Folklorists make connections between the use of formal expressions and the performing of the folk tale. Formals reveal important information about the custom

of telling a tale. Furthermore, the inner rhymes in these formals, lining up styles, humorous elements and the existence of verbal games give important clues about the function of these expression. In the transferring of formals and formal elements, the features of the tradition that the narrators were born into and their own contributions to the narration cause important differences in the form and style of the text. On the other hand, the interaction between the narrator and the listeners and the attitude of the audience—perplexity, anxiety and excessive sensitivity, anger based reactions—determine the usage of formals and formal elements in tale.

In this study, the usage of formals and formal elements in Azerbaijan folk tales is analyzed. It is aimed at tracing whether the formals and formal elements of the tales are weakened or not. Setting off from the usage of formals, the Azerbaijan tradition of telling tales is discussed.

Keywords: Tale-Teller, Formal Words, Turkish Folk Literature.

1. GİRİŞ

Folklor ürününü yaşatmanın o ürünü yaratmak kadar önemli olduğu gerçeğinden hareketle, zamanla değişikliğe uğrayabilen ürünün çekirdek yapısı, “formel” veya “kalıp ifade” olarak adlandırılan unsurlarla beslenerek varlığını koruyabildiği düşünülmektedir. Dolayısıyla, bir sözlü kültür ürününün içinde bulunan kalıp ifadelerin aynı zamanda o ürünün iskeletini de etkilemesi muhtemeldir.

M. Richard Dorson’un aktardığı bilgilere göre, Milman Parry ve Albert Bates Lord, bu “kalıp ifade”lerle ilgili olarak, anlatıcının belleğinde bazı kalıpların hazır olduğunu, deyim, atasözü, terim, tema, motif öğeleri gibi sözlü ürünü yaratmada kullanılan bu hazır kalıpların yaratıcının işini kolaylaştırdığını belirtir (Dorson, 1984: 45-46).

Parry ve Lord anlatıcının sözlü üslubunu oluşturan özellikler üzerinde durarak formüllerin epik şiirin söylenişindeki etkilerini araştırmışlardır (Çobanoğlu, 2005: 241-244). Lord, anlatılmak istenen temayı ifade etmeye yarayan ve aynı vezin içinde tekrarlanıp kullanılan bazı kalıp sözcüklerden söz ederek bunların icra anında ortaya çıkan formüller olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte, bu formüllerin icra sırasında bir anlam kazanacağını, bunların fikri en iyi ifade edebilecek kalıplar olduğunu, hatta temanın, onu ifade eden bu kalıpların eklenmesiyle genişleyeceğini de savunmuştur (Yayın, 2010: 134; Çobanoğlu, 2005: 244-245).

James Johns’a göre, sözlü gelenekte en önemli şey, hazırlıksız söylemedir ve bu da hafıza ile ilgili bir durumdur. Yaratıcı, hafızasına güç kazandırmak, bir ifadeyi dizeye dökülebilmek için birtakım kalıp söyleyişlerden yararlanır. Deyim, atasözü, vezin ve çeşitli ifade kalıplarının oluşturduğu bu söyleyişler etkin bir hâle gelir ve söyleyicinin işini kolaylaştırır (Dorson, 1984: 45-46).

Nitekim masallardaki kalıp ifadeler, halk hikâyelerinde olduğu gibi, diğer halk edebiyatı ürünlerindeki kalıp ifadelerle nazaran daha belirgindir. Halk muhayyilesinde masallar, günlük yaşayışta ortaya çıkması mümkün görünmeyen olaylarla örgülüdür. Masal anlatıcısı, inandırıcı olmaktan uzak olan anlatısının olağanüstülük özelliğini ortaya koymak, dinleyicilerin masala dikkatini toplamasına yardımcı olmak için bazı kalıp ifadeler başvurmaktadır. Bu kalıp ifadeler, masalın başında, içinde ve sonunda olabilmektedir.

Masallardaki kalıp sözleri Saim Sakaoğlu “formel” olarak adlandırmıştır (Sakaoğlu, 2003: 56). İlhan Başgöz ise “arasöz” (İng. *digression*) (Başgöz, 1998: 99) terimini kullanmaktadır ki, bu daha ziyade konunun tamamen dışında kalan ve anlatıcının masala dışarıdan müdahale ettiği ifadeler için geçerlidir. Pertev Naili Boratav ise daha edebî olan kalıp ifadeleri “masal tekerlemesi”, bu ifadeler dışında kalan sözleri ise “kalıp sözler” olarak terimlemiştir (Boratav, 2003: 96). Boratav’a göre “masal tekerlemesi”, “masalın başında, ortasında, uygun yerlerde ve sonunda söylenen, yerine göre uzunca ya da çok kısa (kimi kez birkaç kelimelik) kalıplaşmış birtakım sözlere verilen addır” (96). Biz bu çalışmada kalıp ifadeler için “formel” adlandırmasını tercih edeceğiz.

Ali Duymaz’a göre, tekerlemeler, masal anlatıcısının bilincinden ve belleğinden belirli bir sıra ile anlamsal bir bütünlükle akan düşüncelerin yan yana getirilmesiyle oluşturulan bir yapıya sahiptir. Masalın başında, ortasında veya sonunda yer alan masal başı tekerlemeleri “en inanılmaz yalanlarla örgülü” hayali ve abartılı anlatımların yer aldığı bölümdür. Aslında masalla ilgisi olmayan bu bölümdeki tekerlemenin işlevi sadece dinleyicinin ilgisini çekmek ve onu masalın gizemli dünyasına hazırlamak, masalın heyecanla ve dikkatle dinlenmesini sağlamaktır. “Masal başında yer alan tekerlemeler, masalın muhtevasına inanılmaması için uyarı anlamında söylenirken, anlatılanların gerçek değil, eğlendirmek ve ibret dersi vermek için uydurulmuş şeyler olduğunu ifade eden ‘giriş klişeleri’ niteliği taşırlar” (Duymaz, 2002: 66). Sakaoğlu ise formelleri şu şekilde değerlendirir:

Masalın bünyesinde muayyen vazifelere ve muayyen bir şekle sahip olan kalıplaşmış ifadelerle formel denilmektedir. Bunlar masalın bünyesinden ayrılmayacak kadar onun malı olan ifadelerdir. Anlatıcı için bir yardımcı olduğu kadar ustalığını göstermesi bakımından da bir ölçüdür. Usta anlatıcılar, dağarcıklarında bulunan bu formelleri en uygun yerlerine serpererek değerlerini ortaya koyarlar. Ayrıca sıkıştığı veya herhangi bir yeri hatırlayamadığında da bunlara başvurarak durumu idare edebilir. (Sakaoğlu, 2002: 250).

Hayvan masallarındaki formeller üzerine bir çalışma yapan Ali Berat Alptekin'e göre formeller, anlatıcı ile dinleyici arasındaki iletişimi sağlamaktadır. Kısacası, anlatıcı ve dinleyici kesimine haz veren bu kalıp ifadelerdir. Ayrıca bu ifadeler anlatıcının ustalığını da göstermektedir (Alptekin, 2000: 159).

Türk Dünyasında çeşitli adlarla ifade edilen masal türü için Azerbaycan Türkleri "nağıl" sözcüğünü kullanmaktadırlar (Aça ve Ercan, 2004: 124). Duymaz, Efendiyev'den aktardığı bilgilere göre, Azerbaycan'da "nağıl" denen masalarda mukaddimede yer alan giriş tekerlemelerinin "pişrov" terimiyle karşılandığını, nağılların asıl muhtevasıyla ilgili olmayan bu tekerlemelerin mümkün oldukça ilgi çekici ve tesirli sözlerle kurulduğunu ve bu sözlerin genellikle birbiriyle konu bakımından bütünlük arz etmediğini belirtmiştir (Duymaz, 2002: 262).

Azerbaycanlı araştırmacı Samir Kazımoğlu, "desant cümle" olarak adlandırdığı bu formel sözlerin ilk önce şifahi halk edebiyatında kullanıldığını ve sonraları folklorun tüm türlerine sirayet ettiğini belirtmiştir. Kazımoğlu'na göre, "desant cümle"lerin ilk kullanım noktası masallardır ve masalarda bu cümlelerin çeşitli şekillerine rastlanabilir (Kazımoğlu, 1996: 35).

Azerbaycan masallarındaki kalıp sözler üzerine bir çalışma yapan Şahin Köktürk'e göre, "Azerbaycan masallarında anlatımı zenginleştiren, renklendiren çeşitli sözler ve kelime grupları mevcuttur. Bunlardan biri kalıp sözlerdir ki bunlara 'formel ifadeler' denilmektedir" (Köktürk, 1997: 89). Köktürk bu kalıp ifadeleri iki grupta ele almıştır: a) Atasözü ve deyim gibi mecazi anlam taşımayan, ancak bir anlatıda herhangi bir durumu anlatmak için yeri geldiğinde müracaat edilen hazır söz birimleri. b) Deyimlere benzeyen ancak mecazi anlam taşımayan anlam yoğunluğu bulunan kelime grupları (Köktürk, 1997: 89).

2. ARAŞTIRMA METNİ

Bu çalışmada, Tehgigat Birliği'nin hazırladığı Azerbaycan masallarının bir kısmını içeren iki ciltlik *Azerbaycan Nağılları* adlı eserin birinci cildini oluşturan 26 Azerbaycan masalı incelenmiştir: "Məlik Məmməd", "Kürd Hüseyin Nağılı", "Şahzadə və Məleykə Xatun", "Vəfalı At", "Zihəm Şahın Nağılı", "Şah Abbas və Üç Bacı", "Məlik Cümşüdüün Nağılı", "Səmədin Nağılı", "Nəsir və Nəsdərənin Nağılı", "İncilər Saçır, Güllər Açır", "Bulud", "Gülağanın Nağılı", "Reyhan Xanımın Nağılı", "İki Qardaş", "Məhəmməd və Münəvvər", "Anaqız və Gülnaz", "Təpəgöz", "İskəndərin Qaranlıq Dünyaya Getməsi", "Ovçu Məhəmməd", "Fərsiz Oğul", "Tüklüçə", "Yaxşılıq", "Sehrlı Sünbül", "Bacılar", "İbrahimin Nağılı", "Tumar Pəhləvan" (Tehgigat Birliği, 2003).

İncelemede “giriş (başlangıç)”, “bağlayıcı” ve “bitiş formelleri” ele alınmıştır. Her defasında dipnot kullanılmadan, örneklerin yanına sayfa numarası verilmiştir. Formeller sınıflandırılırken Sakaoğlu'nun yapmış olduğu sınıflandırma esas alınmakla birlikte, bu sınıflandırmaya bazı eklemeler yapılmıştır.

3. BULGULAR VE YORUMLAR

Masalın başında, ortasında ve sonunda yer alan formeller, ses ve sözcük benzerliklerinden oluşturulmuştur ve anlam bakımından tutarsızlık taşımaktadır. Masallardaki formeller, diğer halk edebiyatı türlerindeki kalıp ifadelerle nazaran daha belirgindir.

Masal formelleri, masal anlatma geleneği hakkında önemli bilgiler taşır. Aynı zamanda, bu formellerde kullanılan iç kafiyeler, bazı mizahi unsurlar ve söz oyunlarının varlığı, bunların sıralanış düzenleri, bu ifadelerin işlevleri hakkında önemli ipuçları vermektedir. Formeller ve formel unsurların aktarımında, masal anlatıcısının yetiştiği gelenek özellikleri ile kendi üslubunu anlatmaya katması, masal metninin yapısında ve üslubunda önemli değişikliklere neden olmaktadır. Diğer yandan, anlatıcı ve dinleyici arasındaki etkileşim ve dinleyici kitlesinin tutumu—şaşkınlık, heyecan, aşırı duygulanma, kızgınlık gibi tepkileri—masallarda formellerin ve formel unsurların kullanım alanını belirler.

3. 1. Başlangıç Formelleri

Mehmet Özçelik'e göre, başlangıç formelleri masala bir ön hazırlıktır. “Masalcının ve dinleyicinin isteklerine, ama masalcının ustalığına göre uzun ve kısa şekilleriyle masal başlamadan söylenir” (Özçelik, 1996: 41). Sakaoğlu, başlangıç formelleriyle ilgili olarak, “Çeşitli uzunlukta bulunmakla birlikte günümüz anlatıcıları kısa olanlarını tercih etmektedir” der (Sakaoğlu, 2003: 58). Boratav'a göre ise “Başlangıç formellerinin bir uyarma edasıyla masalın gerçek değil de eğlendirmek ve ibret dersi vermek için uydurulmuş şeyler olduğunu, olayların, uydurma da olsa, çok eskiden geçmiş kabul edilmesi gerektiğini belirtmek gibi bazı görevleri vardır” (Boratav, 2003: 96). Başlangıç formelleri, aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir.

3. 1. 1. Sade Başlangıç (Giriş) Formelleri

Bu formeller, genellikle “bir varmış, bir yokmuş, bir ... varmış” şeklinde başlayan ve tekerlemesi olmayan giriş formelleridir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, bu formellerin söylenişi, olayların hayal ürünü olduğunu vurgulamak amacını taşır.

3. 1. 1. 1. “Bir Varmış”lı Başlangıç Formelleri

İncelenen masallardan dokuz tanesinin giriş formeli bu şekildedir. Azerbaycan masallarında, “duyulan geçmiş zaman eki”nin yanında “görülen geçmiş zaman eki” kullanılması, Türkiye Türklerine ait masalarda pek rastlanılmayan bir durumdur: “Biri varmış, biri yoxmuş, bir [...] varmış” (4); “Biri vardı, biri yoxdu, bir [...] vardı” (108, 205); Biri var idi, biri yox idi, bir [...] var idi” (120, 155, 170, 180, 324, 335).

3. 1. 1. 2. “Bir Varmış”lı ve Eski Zamanı İfade Eden Başlangıç Formelleri

Bazı masalarda “bir varmış, bir yokmuş” formelinin yanında belirsiz bir geçmiş zamanı ifade eden sözcükler kullanılmaktadır: “Biri var idi, biri yox idi, qədimdə bir [...] var idi” (39); “Biri var idi, biri yox idi. Keçmiş zamanlarda [...] var idi” (188, 240); “əyyami-qədimdə biri varıdı, biri yoxudu, bir [...] varıdı” (288).

3. 1. 1. 3. Başkasından Aktarıldığını Vurgulayan Başlangıç Formelleri

Bu tip formellerde, masal anlatıcısı, masalı başkasından duyduğunu vurgular. Dikkati çeken bir başka nokta ise, bu tip giriş formeli kullanılan masaların sonunda “teminat formeli”nin bulunmamasıdır: “Belə rəvayət edirlər ki, qədim əyyamda [...] varmış” (18); “Belə rəvayət ediblər ki, keçmiş zamanlarda [...] var imiş” (314); “Biri var idi, biri yox idi. Belə nağıl eləyirlər ki, [...] var idi” (345).

3. 1. 1. 4. Belirsiz Bir Eski Zamanı İfade Eden Başlangıç Formelleri

Bazı masalarda “bir varmış, bir yokmuş” formeli kullanılmadan sadece olayların belirsiz bir geçmiş zamanda olduğunu ifade eden formeller kullanılmıştır: “Keçmiş zamanlarda bir [...] var idi” (58, 266); “Günlərin bir günü” (86, 213); “Keçmiş zamanlarda [...] vardı” (96); “Günlərin birində” (252); “Qədim zamanlarda [...] var idi. Günlərin bir günü [...]” (260).

3. 1. 2. Tekerlemeli Başlangıç Formelleri

Sakaoğlu, bu formelleri, “sade başlangıç (giriş) formellerinin sonuna ‘tekerleme’ adını verdiğimiz, bazılarında bir olayın anlatıldığı, genellikle yalanlama ağırlıklı iç kafiyeli cümlelerin eklenmesiyle kurulan formellerdir” şeklinde tanımlar (Sakaoğlu, 2003: 59). İncelenen masallardan sadece “Yaxşılıq” adlı masalın başlangıcında bu tip formellere rastlanmıştır:

“Yaxşılığa yaxşılıq her kişinin işidi, yamanlığa yaxşılıq ər kişinin işidi, gəlin sizə kimdən deyim, somi-salamından deyim, abi-aldan qıssa tuman, qəmsə corabından deyim, biri var idi, biri yox idi, bir [...] var idi” (299).

3. 2. Bağlayış (Geçiş) Formelleri

Masallarda olay örgüsünün akışını sağlamak, bir olaydan digərinə keçmək için kullanılan formellerdir. Bağlayış formelleri şu şekilde sınıflandırılabilir:

3. 2. 1. Masaldaki Olayın Geçtiği Yeri veya Kahramanı Değiştirmek İçin Kullanılan Bağlayış Formelleri

Bu formellerde kişiyi ya da olayı değiştirmek için ya soru cümlesiyle ya da düz cümleyle anlatım sağlanır: “Sizə kimdən xəbər verim, Kürd Hüseynən” (20); “İndi size xəbər verim, Hüseynin atını, libasını, əsləhələrini aparən oğrularən” (33); “İndi sizə xəbəri Təpəgözdən verim” (242); “Bu qız kim olsun? Perilər padşahının qızı” (291).

3. 2. 2. Dinleyicinin Dikkatini Artırmak İçin Söylenen Bağlayış Formelleri

Masalın akışı içinde beklenilmeyen bir olayı birdənbitərə ortaya atmaq vəya dinleyicilərin beklədiklərinin tersinə bir olayı gündemə getirmək şəklinde görölür: “Sübə yaxın gördü bir gurultu, bir nəritli gəlir ki, ta nə təhər!.. (5); “Bir də nə görsün...” (219); “Çoban gördü ki, qoyunun içində təzə anadan olmuş bir uşaq var, uşağın təpəsində bircə gözü var” (240); “Səhər xanım yerindən qalxdı, baxdı ki, üzlərinə ləkə düşüb, onun üzündən öpübler” (293).

3. 2. 3. Uzun Zamanı Kısaca İfade Etmək İçin Kullanılan Bağlayış Formelleri

Masal içinde bazı olaylar geniş bir zaman dilimine yayıldığından, anlatıcı, dinleyiciləri sıkınamak için bu süreyi bazı kalıp sözlerle kısaltır. Metinlerimizde az rastlanan formellerdendir: “Bəli, nağıl dili yügrək olar, ay dolandı, il keçdi” (266).

3. 2. 4. Masal Ortasında Geçiş Sağlayan Tekerleme Halindeki Formeller

Bu tür formeller, masalın ortasında bulunan tekerlemelerdir. Genelde “Az gittik, uz gittik” kalıbı gibi bir hareketin tasvirinde kullanılır: “Az getdi, üz getdi, dərə təpə düz getdi” (7); “Az gedip, çox girendi, bir mənzil başına

düşdü” (260); “Gethaget, dərələrdən sel kimi, təpələrdən yel kimi, badeyi-sərsər kimi, gedip üç yol ayrıcına çıxdılar. Baxdılar ki, bu yolun biri gedər-gələr, biri gedər-qalar, biri də gedər-gəlməz yoldu” (300); “Məlik Məhəmməd bərkitdi çarixların dabanın, qırdı yerin amanın, gedip bir bariyə çıxdı” (300); “Az getdilər, üz getdilər, dərə təpə düz getdilər” (305).

3. 3. Benzer Durumların Anlatımında Kullanılan Formeller

Masallarda olay örgüsünün birbirleriyle olan yakınlıkları, aynı durumlar karşısında benzer bir anlatımı beraberinde getirmiştir. Azərbaycan masallarında da benzer durumlar karşısında bazı kalıp ifadelere rastlanmaktadır. Bu tür formeller aşağıdaki biçimde örneklendirilə bilər.

3. 3. 1. Varlıkların Karşılıklı Konuşmaları

Genellikle kalıp sorular ve cevaplar şeklinde ortaya çıkar: “Kimsən, hardan gəlib, hara gedirsən?” (196); “[...]em, [...]dan gəlib, [...]a gedirəm” (196); “Qadan alım, hardan gəlib, hara gedirsən?” (247).

3. 3. 2. Bir Varlığın Tanımı ve Tasviri ile Bir Hareketin Yapılışını Anlatan Formeller

Varlıkların ya da belirli olayların tasvirinde kullanılan formellerdir. Genellikle güzel kızlar, prenseslər, sultanlar “ay”a veya “güneş”e benzətilir: “Elə bir oğlan oldu ki, baxan göz kəsmək istəmirdi, küçəyə çıxanda qız-gəlinin ağzı ayırık qalırdı” (40); “ay parçası kimi” (42); “Bu qız o qədər gözəl idi ki, gün kimi işıq verirdi” (76); “Aya deyərdi sen çıxma, mən çıxacağam” (108); “Belə ki, qara meyvə yeyib udanda boğazında görünürdü. Gün kimi işıq verirdi” (306).

3. 3. 3. Masal Kahramanlarından Birinin Konuşması

Sakaoğlu, bu ifadelerin bir durumun açıklanması, bir başka durumun sezilişi, bir kesinliğin ifadəsi veya bir emrin bildirilmesi gibi farklı görevləri yerinə getirdiğini belirtir (Sakaoğlu, 2003: 62). Bu tür formellerden incelenen masalarda şu örneklərə rastlanılmıştır: “Ya lələ şələni basar, ya şələ lələni” (44); “Ömrün uzun olsun” (59).

3. 3. 4. Bir Olayın Masalcı Tarafından Anlatılması

Masal içinde, masaldaki olay örgüsünden farklı olaraq masalcı dinleyicilərə olayla bağlantılı şekilde iyi dileklerde bulunabilir, masal kahramanlarıyla ilgili kendi yorumunu ekleyebilir. İlhan Başgöz, böyle ifadeleri “arasöz” olarak adlandırmaktadır (Başgöz, 1998: 99). Buna örnek

olarak şu ifade gösterilebilir: “Axşam oldu, üstünüze çox xeyirli axşamlar açılınsın” (55).

3. 4. Bitiş Formelleri

Sakaoğlu'na göre, bir masalın sonuç kısmı, kahramanların kaderlerini tayin eden bölüm olarak tiyatrodaki perde kapanışına benzer şekilde, hafızalarda kalacak kısa bir tekerleme ile nihayet bulur. Masaldaki olayların çözüm bölümünden sonra, dinleyiciye masalın bittiğini bildirmek için kafiyeli kalıp ifadeler kullanılır. Bunlar bitiş formelleridir. Bu formeller, dinleyicinin dikkatine ve ilgisine göre uzun ya da kısa uzun ya da kısa tutulabilir (Sakaoğlu, 2002: 257). Ancak usta masal anlatıcıları uzun formeller kullanabilmektedir. Bitişte uzun formellerin azlığı sözlü kültürün zayıflığıyla ilgilidir.

3. 4. 1. Çıplak Bitiş

Şükrü Elçin, konuyla ilgili olarak, “Masalda gelişen olaylar aniden bitiriliverir. Masalın kahramanları; doğrulukları, çalışkanlıkları ve yiğitliklerinden ötürü mükâfatlandırılır, kötüler de uygun cezalara çarptırılırlar” der (Elçin, 2004: 369). Bu tip bitiş formellerinde “yiyip içmek” ifadesi çokça kullanılır.

3. 4. 1. 1. “Yiyip İçmek” ve “Dünyadan Göçmek”le İlgili Bitiş Formelleri

Bu kalıp aslında “mutlu bir şekilde yaşama”nın sanatlı söyleyişidir. “Dünyadan göçmek” deyiimi Azerbaycan Türkçesinde “yerə keçmək” deyiimiyle karşılanmıştır. Şu örnekler verilebilir: “Qırx gün, qırx gecə toy oldu. Onlar yedilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin, dövrə keçin” (17); “Onlar yedi, içdi, yerə keçdi. Siz də yeyin, için, mətləb-muradınıza yetişin” (38); “Onlar yedilər, yerə keçdilər. Xeyirə rəhmət, şə'rə lə'nət” (75); “ədalətlə ölkəni idarə eləyib ömrünü başa verdi” (85); “Onlar yedilər, yerə keçdilər, siz də onlar kimi məddi muradınıza çatın, dövrə keçin” (107); “Onlar yedilər, içdilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin, için, dövrə keçin” (154); “Onlar yeyib içib, yerə keçdilər. Siz də yeyin, dövrə keçin. Mərdimazara, xəine lə'nət deyın” (169); “yeddi gün, yeddi gecə toy elədi, onlar yedi, yerə keçdi, siz də yeyin, dövrə keçin” (179); “O, yedi, içdi, yerə keçdi. Siz də yeyin, için, dövrə keçin” (212); “Onlar öz yerlərinə çatanda toy elədilər, yedilər, içdilər, yerə keçdilər. Biz də yedik, içdik, dövrə keçdik” (334); “qırx gün, qırx gecə toy eləyib, şadlıq keçirdi. Onlar yedilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin, için, dövrə keçin” (344).

3. 4. 1. 2. “Murada Ermek”le İlgili Bitiş Formelleri

“Murada ermek” ifadesi masallardaki mutlu sonu anlatan bir başka formeldir. Bu formel, önceki bölümdeki iki örneğin (107, 38) yanı sıra şu cümlelerde tespit edilmiştir: “Qırx gün, qırx gecə toy elədilər, şadlıq keçirdilər. Bunlar muradlarına çatdılar. O gün olaydı siz də muradınıza çataydınız, biz də” (187); “Onlar murad hasil eləyib, siz də mətləbinizə çatasınız və nağılçını unutmayasınız”(239); “qırx gün, qırx gecə toy elədilər. Onlar muradlarına çatdılar, arzu edənlər də çatsınlar” (298); “qırx gün, qırx gecə toy elədi. Onlar yedilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin, muradınıza çatın. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz sağ, men salamat” (313); “yeddi gün, yeddi gecə toy eləyib [...] alıb murad hasil elədilər” (368).

3. 4. 1. 3. “Toy Etmek”le İlgili Bitiş Formelleri

Türk kültüründe yiyip içmək, toy etmək, birliyi, bütünlüğü, mutluluğu ifadə eder. Masal kahramanı önünə çıxan engelleri aşmış ve mutlu sona ulaşmışdır. Mutlu son, büyük ölçüdə sevdiyi kişiylə arasındakı engellerin ortadan kalkması şəklində ortaya çıxar. Digər bir ifadəylə, masaldakı kaos, kozmosa dönüşür. Masal anlatıcısı da bunu kalıp ifadələrlə anlatır (yiyip içmək, kırk gün kırk gecə toy etmək vb.). Son iki formel türündə verilən bəzi nümunələrdə görüldüyü kimi Azərbaycan masallarında da eyni formel bulunmaqdadır (179, 313, 344, 368). Ayrıca, bu nümunələr göstərilə bilər: “[Ö]zünə qırx gün, qırx gecə toy elədi. Onlar ömür sürüb dövran keçirdilər” (119); “qırx gün, qırx gecə toy elədi” (222); “Toy eləyib [...] evləndirdi” (265); “toy edib verdilər Aliyə” (287).

3. 4. 1. 4. Mutlu Zaman Geçirməklə İlgili Bitiş Formelleri

Mutlu zaman keçirməklə ilgili genelliklə “şad yaşamak, dövran sürmək” kimi ifadələr istifadə edilmişdir. Önceki nümunələrə (119, 344) ek olaraq bu cümələrlər bu sınıfa girir: “Onlar keflə-damaqla dövran sürüb ömür keçirdilər. Lə'nət pis adamın, xəinin zatına gəlsin” (57); “şad yaşayıb dövran keçirdilər” (204); “Kefi kök, damağı çağ ömür sürməyə, gün keçirməyə başladılar. Siz sağ, men salamat; siz yüz yaşayın men iki elli” (251); “Onlar şad-şalayan ömür sürüb, dövran keçirdilər” (323).

3. 4. 1. 5. Çeşitli Çıplak Bitişlər

Digər sınıflardan fərqli və bir sınıf oluşturmaya qədər seyrək istifadə edilən bitişlərdir. Bu nümunələr bulunmaqdadır: “Ev pusmaqdan əl çəkdilər” (95); “İskəndər o saat əlini qəbrə çəkdi” (259).

3. 4. 2. *Kişisel Bitiş Formelleri*

Sakaoğlu, bu konuda şunları söylemektedir: “Çıplak bitiş formellerine ek yaparak anlatıcı, kendisini veya dinleyiciyi masalın kahramanları arasına sokar. Gökten elma düşmesi, anlatıcının masal ülkesinden gelmesi, dinleyiciler için iyi dileklerde bulunması, kötülere ceza tayini, kerevete çıkılması gibi özellikler burada yer alır” (Sakaoğlu, 2003: 65). Bu kalıp sözler için Başgöz’ün ortaya koyduğu “arasöz (İng. *digression*)” (Başgöz, 1998, 99) terimini kullanmak da mümkündür.

3. 4. 2. 1. *Gökten Elma Düşmesi*

Anlatıcı, şu örnekte olduğu gibi, ince bir zekâ oyunuyla kendisini üç farklı karakter gibi göstererek elmaların kendisine düştüğünü söyler: “[Q]ırx gün, qırx gecə toy elədi. Onlar yedilər, yerə keçdilər. Siz də yeyin, muradınıza çatın. Göydən üç alma düşdü: biri mənim, biri özümün, biri də nağıl deyənin. Siz sağ, men salamat” (313).

3. 4. 2. 2. *Olay Yerinden Gelme (Teminat Formelleri)*

Anlatıcı, masalın inandırıcı olabilmesi için anlattığı olayların içinde bulunduğunu söyleyerek dinleyicilerin kahramanların mutluluğuna bir dereceye kadar ortak olmasını sağlar: “Onlar öz yerlərinə çatanda toy elədilər, yedilər, içdilər, yerə keçdilər. Biz də yedik, içdik, dövrə keçdik” (334).

3. 4. 2. 3. *Anlatıcının Dinleyicilere İyi Dileklerde Bulunması*

Anlatıcı, kahramanların yaşadığı mutlu sona gıpta eden dinleyicilere aynı şekilde bir mutlu sona ermeleri için iyi dileklerde bulunur. Bazen, bu iyi dilek temennilerine kendisini de ortak eder. Anlatıcı, şu örnekte görüldüğü gibi, aynı anlamı iki değişik şekilde ifade ederek ince bir nükte yapmaktadır: “Kefi kök, damağı çağ ömür sürməyə, gün keçirməyə başladılar. Siz sağ, men salamat; siz yüz yaşayın men iki elli” (251). (Ayrıca bkz. sayfa 38, 107, 187, 239’dan alınan önceki örnekler.)

3. 4. 2. 4. *Anlatıcının Kötülük Yapan İnsanlara Beddua Etmesi*

Masal anlatıcısı, bazı masalların bitiş formellerinde kötü karakterlere (bu karakterlerin masalın içinde olan karakterler olup olmadığı belli değildir) beddualarda bulunur: “Onlar keflə-damaqla dövrən sürüb ömür keçirdilər. Lə’nət pis adamın, xənin zatına gəlsin” (57); “Onlar yedilər, yerə keçdilər. Xeyirə rəhmət, şə’rə lə’nət” (75); “Onlar yeyib içib, yerə keçdilər. Siz də yeyin, dövrə keçin. Mərdimazara, xəine lə’nət deyın” (169).

3. 5. Çeşitli Formel Unsurlar

Anlatıcı masalın çeşitli yerlerine sayı ve renk bildiren zaman ve yerle ilgili formelleri kullanarak anlatımını kuvvetlendirmeye çalışır. Masallardaki bu kalıp ifadeler, masalın olmazsa olmazlarındandır.

3. 5. 1. Sayılar

Türk masallarında üç, yedi, kırk sayıları formel sayılardır. Bazen bunlar belirsiz bir adedi karşılar. Azerbaycan masallarında, bu sayıların yanında dikkati çeken bir başka sayı da, bin sayıdır: “üç div” (6); “yeddi il” (11); “yeddi gün” (179); “yeddi gecə” (179); “üç oğul” (299); “üç yol” (300); “qırx gün” (300); “min adam” (302); “üç min tümen qızıl” (309); “qırx adam” (312); “qırx kəviz” (317).

3. 5. 2. Renkler

Türk masallarında siyah (kara), beyaz (ak), kırmızı (al) renkleri bolca kullanılmıştır. Bazı durumlarda sarı rengin ön plana çıktığı da görülür, ama bu diğer renklere göre daha azdır: “[G]özünün ağı qarası birçə qızı var idi” (317); “ağ qoç, kara qoç” (10); “gara xəbər” (297); “al libas” (41).

3. 5. 3. Zaman Formelleri

Sayı formellerinde geçen formellerdir. Çoğunlukla “uzunca bir zamanı” anlatır (bkz. sayfa 11, 179, 300, 302 ve 313’ten örnekler).

3. 5. 4. Yer Formelleri

Masallarda olayların geçtiği yer genellikle belli değildir. Türk masallarının bazılarında Orta Doğu ve Asya ülkeleri ya da şehirleri geçer. İncelenen Azerbaycan masallarında da bazı Orta Doğu ve Asya bölgeleri, ülkeleri veya şehirlerinin adı bulunmaktadır: “Tebriz” (18); “Rum” (140); “Hindistan” (181); “İsfahan” (292); “Yəmən şəhəri” (299).

4. SONUÇ

Olağanüstü olaylara, doğaüstü varlıklara yer veren, çoğunlukla belirli olmayan bir zamanda ve yerde geçen, genellikle ağızdan ağza aktararak günümüze ulaşan bir halk edebiyatı türü olan masalın sözlü kültürden kaynaklanan belirli kalıp sözler oluşturduğu aşikârdır. Bu nedenle, Azerbaycan’da anlatılan masalarda da kalıp sözleri (formelleri) görmek mümkündür.

Masal formelleri masalın yaratım-aktarım ortamında anlatımı kolaylaştıran, akıcılığın merkezinde olan unsurlar olarak kabul edilmektedir. Burada tespit edilen formeller çeşitli sebeplerle azalmış olsa da, anlatıldığı ortamda metne canlılık kazandırmakta, anlatıcının kendi üslubunu yaratmasına büyük katkı sağlamaktadır. Masalarda kullanılan formeller ve formel ifadeler, yaratım-aktarım bağlamında dinleyici kitlesini konuya hazırlama işlevi üstlenmektedir. Masal anlatıcısının kullandığı formel ifadelerin kendisinin masalda geçen konuya bakış açısını yansıtır nitelikte olduğu görülmektedir. Ancak iyi dileklerde bulunma, kötü karakterlere yönelik beddua etme gibi formel ifadelerde toplumun ortak yargılarının egemenliği kendini hissettirmektedir.

Azerbaycan masallarındaki formeller çoğunlukla Türkiye Türklerinin masallarındaki formellere benzerlik göstermektedir. Ne var ki, giriş formellerinde “duyulan geçmiş zaman eki”nin yanında “görülen geçmiş zaman eki” kullanılması, Türkiye Türklerine ait masalarda pek rastlanılmayan bir durumdur.

Bu çalışmada, Azerbaycan masallarının formelleri ve formel unsurları ele alınarak bu açıdan Türk masalları içindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. İncelenen 26 Azerbaycan masalında bu formel unsurların bulunduğu tespit edilmekle beraber, kullanım sıklığına bakılarak zayıflamış olduğu görülmüştür. Örneğin, giriş formellerinde uzun tekerlemelerin yerini kısa tekerlemeler almış, bitiş formelleri de, giriş formelleri gibi kısalmıştır. Yalnızca bir masalın giriş formeli tekerlemeyle verilmiştir. Bazı masalarda giriş ve bitiş formeli kullanılmamıştır. Anlatıcının masalın içindeymiş gibi anlatılan, “teminat formelleri” olarak adlandırılan formeller, sadece bir yerde kullanılmıştır.

Masalarda formellerin azalması, masal anlatma geleneğinin zayıfladığını gösteren bir bulgu olarak değerlendirilebilir. Zaman içerisinde usta masal anlatıcılarının azalması, yaratım-aktarım ortamlarının ortadan kalkması gibi etkenlerin masal metinlerini kısalttığı gibi, formelleri ve formel unsurları da zayıflattığı öne sürülebilir. Günlük hayatta kültür değişmesinin, sözlü kültürün etkisinin azalmasının Azerbaycan’daki masal anlatıcılarının formelleri ve formel unsurları daha az kullanması sonucunu doğurduğu düşünülebilir. Bununla birlikte, yer, zaman, sayı gibi formel unsurların canlılığını koruduğu da gözlemlenebilir.

KAYNAKÇA

- Aça, M. ve Aktan, M. (2004). Anonim Halk Edebiyatı. M. Öcal Oğuz (Ed.), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı* (113-168). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Alptekin, A. B. (2000). Hayvan Masallarının Formel Yapısı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 7, 157-185.

- Başgöz, İ. (1998). Sözlü Anlatım Türlerinde Konudan Sapmalar (Digression). *Folklor / Edebiyat*, 14, 99-112.
- Boratav, P. N. (2003). *Yüz Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: K Kitaplığı Yayınları.
- Çobanoğlu, Ö. (2005). *Halk Bilimi Kuramları ve Araştırma Yöntemleri Tarihine Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Dorson, M. R. (1984). *Günümüz Folklor Kuramları*. (Çev.) N. Ulutaş. İzmir: Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Duymaz, A. (2002). *İrfanı Arzulayan Sözler Tekerlemeler*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Elçin, Ş. (2004). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Kazımoğlu, S. (1996). Azerbaycan Masallarında "Desant Cümle" Anlayışı. *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri Kitabı* (35-39). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Köktürk, Ş. (1997). Azerbaycan Masallarında Kalıp Sözler ve Deyimler. *V. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri Kitabı* (89-94). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Özçelik, M. (1996). Afyonkarahisar Masallarının Formel Yapısı. *III. Milletlerarası Türk Halk Edebiyatı ve Folkloru Kongresi Bildirileri Kitabı* (39-58). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2002). *Gümüşhane ve Bayburt Masalları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Sakaoğlu, S. (2003). *Masal Araştırmaları*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- Tehgigat Birliği. (2003). *Azərbaycan Nağulları*. Baku.
- Yayın, N. (2010). Karacaoğlan'ın Şiirlerinde Formel İfadeler ve Bunların Tip Yapısı. *Mukaddime*, 2, 131-157.